

भारतीय लोकशाही एक अभ्यास**डॉ. भीमाशंकर मधुसूदन डहाळके**

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

राजे रामराव महाविद्यालय जत जिल्हा सांगली

bmdahalke@gmail.com

9922147726

सारांश: भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असणारा देश आहे भारतामध्ये विविध धर्म भाषा संस्कृती असणारे लोक एकत्रित व आनंदाने राहत आहेत. हे जरी खरे असले तरी भारतासमोर आज लोकशाही टिकविणे चे आव्हान आहे. असे अनेक जणांना वाटते आणि ते काही अंशी खरेही आहे याला कारण म्हणजे भारतामध्ये भारतीय लोकशाही समोर काही समस्या जाणवतात दिसतात. सर्वात मोठी समस्या ही बेरोजगारीची आहे. त्याचबरोबर जातीयता धर्मांधता भ्रष्टाचार यासारख्या मानवनिर्मित समस्या भारतीय लोकशाहीला पोखरायला निघालेले आहेत असे दिसते खरंतर भारतीय लोकशाही ही जगामध्ये सर्वात मोठ्या व सर्वात चांगली लोकशाही या अर्थाने नावारूपाला आली आहे. विविध जातीचे धर्माचे पंथाचे भाषेचे लोक या ठिकाणी आनंदाने राहत आलेले आहेत परंतु काळाच्या ओघात या भारतीय लोकशाही समोर काही आव्हान आहेत त्यामुळे त्या आव्हानांचा सामना भारतीय लोकशाही पद्धतीने करतात यावर भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून आहे. भारतात लोकशाहीला विशेष असे स्थान आहे शिवाय भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही यशस्वीरित्या पूर्णत्वास नेलेला देश आहे.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, आव्हाने, जमातवाद, जातीवाद, विरोधी पक्ष

प्रस्तावना: अर्थात भारताची लोकशाही भारतीय संविधानातून निर्माण झालेली आहे. भारतीय लोकशाहीचे तीन आधारस्तंभ आपल्याला दिसतात कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ येथील प्रत्येक व्यवस्था एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे काम करते प्रसारमाध्यम हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून ओळखला जातो. डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या भविष्याविषयी वेळोवेळी काळजी व्यक्त केली होती ते असे म्हणतात की भारतात संसदीय लोकशाही विफल झाली तर बेबंधशाही आणि बंडखोरी देशात उद्भावेळ सध्या काहीजण हिंदू राष्ट्राची भाषा करतात त्याबाबत बाबासाहेबांची विचार परखड आहेत. अशा प्रकारचे राज्य निर्माण करणे म्हणजे लोकशाही वरच घाला घालण्यासारखे आहे. हिंदू राष्ट्र ही बाब देशासाठी घातक असेल असा इशारा त्यांनी दिला होता. तो आंबेडकरांनी घटनेच्या अनुषंगाने विचार व्यक्त करताना त्यांनी जी तत्व राज्यघटनेच्या माध्यमातून भारतीय लोकशाहीला दिलेली आहेत ती खरोखर भारतीय लोकशाहीला यशस्वी करण्याकरता महत्त्वाची आहेत. पण आपण योग्य रीतीने त्याची जोपासना करायला हवी. सामाजिक लोकशाही शिवाय राजकीय लोकशाहीला काहीच किंमत राहत नाही सामाजिक लोकशाही म्हणजे अशी जीवनप्रणाली जिथे स्वातंत्र्य समता व बंधुत्वाला जीवनाची तत्त्व मानली जातात. मागासवर्गाला प्रत्यक्ष कृतीद्वारे समान संधी मिळत नसेल तर मग कलम 14 ते 16 आणि 46 व 335 ही कलम म्हणजे अवास्तव वचनांची चेष्टा करणारे उदाहरण ठरू शकतात. भारतातील मागासवर्गीयांवर यापुढे अन्याय होऊ नये म्हणून संविधानामध्ये विशिष्ट कलमांची वर्गवारी करण्यात आली आहे व ते संविधानिक दृष्ट्या बंधनकारक करण्यात आले आहे. भारतामध्ये बंधुभाव व समता नांदावी म्हणून घटनाकारांनी कलम 340 41 42 अनुसार अनुसूचित जाती जमाती मधील मागासवर्गीयांबरोबरच अल्पसंख्याकांना संरक्षण दिलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर धर्मनिरपेक्षतेला खूप महत्त्व देतात सरकारने कोणत्याही धर्माला प्राधान्य देता कामा नये हे त्यांनी वेळोवेळी स्पष्ट केली आहे. लोकशाहीमध्ये लोकशाहीचे जे रूप असतं ते सातत्याने बदलत असतं तिची वाढ ही आपोआप होत नसते तर लोकशाहीची वाढ योग्य पद्धतीने व योग्य दिशेने होण्यासाठी लोकशाहीला पोषक असे नागरिक सुद्धा असावे लागतात यासाठी तिचा पाया हा चांगल्या सामाजिक संबंधांवर आधारलेला असतो जनतेचे दारिद्र्य निरक्षरता भेदभाव हा लोकशाहीला धोकादायक असल्याचे आंबेडकरांनी स्पष्ट केले आहे. मानवी हक्क वापरण्याबाबत समाजामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव असता कामा नये. तसं जर असेल तर मग

सामाजिक व राजकीय लोकशाही ही जिवंत राहणार नाही. सामाजिक पाया मजबूत न करता राजकीय लोकशाही बळकट करण्याचा प्रयत्न करण्यात राजकारणी लोकांना अपयश आले आहे. हे आबेडकरांनी वेळोवेळी दाखवून दिले आहे. समाजामध्ये खास अधिकार असलेल्या खास अधिकार नसलेल्या लोकांमधील फरक हा लोकशाहीशी विसंगती दर्शवतो. तसेच तो लोकशाहीसाठी हानिकारक असतो. उच्च राजकीय उद्दिष्ट सामाजिक ध्येयाशी सुसंवादी असावेत असा बाबासाहेबांचा नेहमी कयास होता, सामाजिक ध्येय आणि राजकीय पद्धती यांच्या समन्वयाने तयार होणारी लोकशाही भारतामध्ये नांदावी हीच त्यांची अपेक्षा होती. संविधानाने भारतात संसदीय रचनेची लोकशाही प्रस्थापित केली आणि खरी लोकशाही ही संसदीय लोकशाहीत असू शकते ज्यात हिंसक क्रांती शिवाय सरकार बदलले जाऊ शकते. परंतु गेल्या काही वर्षांपासून देशातील लोकशाहीची मूळ दळमळीत होताना दिसतात अनेक ठिकाणी कायदा व सुव्यवस्था अनियंत्रित झाली असून हिंसाचार दंगली लुटमार मतदान केंद्र ताब्यात घेणे असे प्रकार नेहमीचेच झालेले दिसतात. दहशतवाद व नक्षलवाद पसरू लागला आहे देशातील सर्वसामान्य माणूस गरिबी बेरोजगारी आणि महागाईने त्रस्त आहे. महागाईमुळे तर त्यांची आर्थिक स्थिती बिघडत गेली आणि एका वेगळ्या टप्प्यात येऊन पोहोचली आणि सत्तेच्या असं जाणवते आज भारतीय लोकशाहीत सत्ताधारी लोक संकुचित राजकीय स्वार्थासाठी लोकशाहीतील श्रेष्ठ मूल्यांच्याकडे आदर्शाकडे दुर्लक्ष करत आहेत. त्यामुळे भारतीय लोकशाही समोर संघर्ष सारखी परिस्थिती निर्माण होत आहे. संविधानात आपण स्वीकारलेली धर्मनिरपेक्षता मानवतावाद स्वातंत्र्य समता व बंधुता यांची अंमलबजावणी करण्यात राज्यकर्ते कितपत यशस्वी झाले आहेत हा एक प्रश्न सर्वसामान्य माणसाला भेडसावतो त्याचबरोबर भारतीय लोकशाही भारतीय मूल्यांशी जनता किती प्रामाणिक राहिली प्रामुख्याने घटनात्मक नीतिमतेच्या बाबतीत राज्यकर्ते किती बेफिकर राहिले लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणूक जिंकून जगणे एवढाच मर्यादित अर्थ त्यांनी घेतल्यामुळे राजकारण आणि नीतिमत्ता यांची सांगड या लोकशाहीमध्ये घातली गेली आहे काय. हा प्रश्न पडतो त्याचा परिणाम असा झाला की राजकारण हे एक नैतिक कार्यक्षेत्र आहे हे कधीच मान्य झाले नाही आणि आज भारतीय नागरिक राजकारणाकडे चांगल्या दृष्टीने बघायला तयार नाही राजकारण म्हणजे वाईट अशा प्रकारचा संदेश विचार भारतीय जनमानसामध्ये राजकारणाविषयी झाल्याचं बघायला मिळत आहे निवडणूक राजकारणात नीतिमतेला काही स्थान नाही अशी मानसिकता झालेल्या पर्यावरणात वावरणाऱ्या संसदीय लोकशाहीचा बोजवाडा उडाला आहे. दुसऱ्या बाजूने देशातील धर्मांध शक्ती दे धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व हे संविधानिक मूल्य नाकारले आहे तर भांडवलशाही व्यवस्थेने समाजवादी समाज रचनेची समाप्ती करण्याचा प्रयत्न यशस्वीपणे केला आहे. असे जाणवते त्यामुळेच एका विषम समाज रचनेचा आकृतीबंध या देशांमध्ये तयार होतो आहे आणि संविधानातील सामाजिक न्याय या मूल्यांची पीछेहाट होताना दिसते आहे. भारतीय समाजात एक सामान्य सांस्कृतिक रस झाला आहे. त्याचा परिणाम संसदीय राजकीय संस्कृतीवरही दिसून येतो त्यामुळे भारतीय लोकशाहीतील नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास झाला आहे. परिणामी स्वार्थ भ्रष्टाचार गुन्हेगारीकरण आणि माफिया करण या प्रवृत्ती राजकारणामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत आता तर धर्म आणि जातीच्या नावावर सरकार बनवली जात आहेत. देशातील बेरोजगारी गरिबी प्रदूषण सामाजिक विषमता हुंडा प्रथा आरोग्य बालविवाह निरक्षरता निर्मूलन दहशतवाद इत्यादी महत्त्वाच्या मुद्द्यांना भारतीय राजकीय कार्यपद्धतीमध्ये महत्त्वाचे स्थान नाही. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीत सामान्य माणसाची भागीदारी थांबलेली आहे कारण तो भयमुक्त नाही भारताची झालेली वाटचाल भारतीय संविधानाने घालून दिलेल्या सामाजिक व नैतिक मूल्यांच्या आधारावर मागच्या 70 वर्षांत झालेली आहे यामुळे सामाजिक धार्मिक वर्गीय भिन्नता अजूनही भारत एकसंध केवळ बांधला गेला नाही तर तो टिकून राहिला आहे मागील काही वर्षात भारतीय संविधानाच्या मूलभूत तत्वांना तिलांजली देण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्षाबरोबर सामाजिक व धार्मिक घटकांकडून होत असल्याने भारतीय संविधानाची मूलभूत चौकट मोडकळीस येण्याची भीती मोठ्या प्रमाणात जाणवते आहे.

धर्मनिरपेक्षता आणि भारतीय लोकशाही- 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय संविधान देशासाठी लागू करण्यात आले आणि भारत हा एक प्रजासत्ताक गणराज्य देश बनला म्हणजे खऱ्या अर्थाने भारतामध्ये लोकांची सत्ता निर्माण झाली कारण भारतीय संविधानाने या देशाची अंतिम सत्ता जनतेच्या हातामध्ये दिलेली होती. संविधानातील तरतुदीनुसार या देशाची अंतिम सत्ता या देशाचा सर्वोच्च शासन प्रमुख प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने जनतेद्वारे निवडण्याची संविधान निर्मात्यांनी भारताला एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनविले आणि तशा प्रकारची स्पष्ट तरतूद 42 व्या घटनादुरुस्तीनुसार करण्यात आली याचा अर्थ सरकारसाठी सर्व धर्म हे समान असतील

सरकार कोणत्याही धर्माला विशेष महत्त्व देणार नाही. कोणत्याही धर्माचा द्वेष करणार नाही धर्माच्या बाबतीत सरकारची भूमिका तटस्थ व न्यायपूर्ण अशा प्रकारची राहिल. परंतु दुर्दैवाने स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर भारतामध्ये अनेक राजकीय पक्षांनी आणि काही राजकीय नेतृत्वाने देखील आपणास राजकीय लाभ प्राप्त करण्यासाठी धर्माचा व जातीचा आपल्या सोयीनुसार वापर केल्याचे स्पष्ट दिसून येते. त्यामुळेच निवडणुकीची रणनीती धर्म व जातीवर आधारित बनविण्यात येत आहे मागील काही दशकापासून दुर्दैवाने भारतीय लोकशाहीमध्ये धर्मनिरपेक्षता धोक्यात आल्याचे स्पष्टपणे दिसते आहे निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर धर्माच्या नावावर लोकांमध्ये ध्रुवीकरण करणे आणि त्याचा राजकीय लाभ प्राप्त करणे हे जुनं काही निवडणुका जिंकण्याची सूत्र बनत चालली आहे जवळपास या कोणताही राजकीय पक्ष अपवाद नाही असेच म्हणावे लागते. संविधान समितीने दूरदृष्टीचा विचार करून भारताला एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनविण्याच्या नंतर या धर्मनिरपेक्षतेला एक मोठे आव्हान मिळू लागले आहे त्यामुळे भारतामध्ये भावनिक धार्मिक मुद्द्यांना आपल्या ध्येयधोरणामध्ये राजकीय पक्ष स्थान देताना दिसत आहेत आणि यामुळेच अलीकडे जनतेमध्ये अनेक धार्मिक वाद निर्माण होताना दिसत आहेत. जे भारतीय लोकशाहीला कुठेतरी पाठीमागे नेताना दिसते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची लोकशाही- आज आपण ज्या राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीतून पुढे जात आहोत त्या परिस्थितीचा विचार करता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोकशाही संकल्पनेपासून आपण दूर जात आहोत असे वेळोवेळी जाणवते. देशात राजकीय लोकशाहीतून सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीची प्रस्तावना त्यांना करायची होती म्हणूनच ते राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत परिवर्तन व्हावे यासाठी प्रयत्नशील होते आग्रही होते. म्हणजेच लोकशाही प्रणालीतून त्यांना या देशातील लोकांच्या जीवनामध्ये सामाजिक व आर्थिक स्तरावर बदल घडून आणायची होती केवळ नागरिकांना निवडणुकीत मताधिकार मिळाला म्हणून तेवढ्यांनी लोकशाही यशस्वी होणार नाही तर त्यांच्यामध्ये एक सामाजिक वास्तविक अस्तित्व निर्माण होईल ते लोकशाही तत्त्वांना समोर घेऊन जाईल. त्यांच्या विचारात उदारमतवादी लोकशाही दिसून येते त्यामुळे त्यांनी स्वातंत्र्य समता बंधुता ही मूल्य सर्वकष्य समाज क्रांतीची व नव समाज निर्मितीची मूल भेटत मांडली होती. संसदीय लोकशाही घटनात्मक मार्ग व नीतिमत्ता स्वतंत्र न्यायपालिका आदींचा विचार व संख्यात्मक संकल्पनांचा त्याने पुढाकार केला. त्यांच्या मते भारतीय समाजात जाती व्यवस्थेचे निर्मूलन झाले पाहिजे त्याशिवाय राजकीय व आर्थिक सुधारणा अर्थपूर्ण ठरणार नाही. भारतातील सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात उदारमतवादी विचाराला त्यांच्या सामर्थ्याची व मर्यादांचे भान ठेवून नवी दिशा देण्याचे काम डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय विचारात दिसून येतात.

जातीयता व धर्म संस्थेचा प्रभाव- जात आणि राजकारण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत जातीच्या नावावर राजकारण चालते व राजकारणात जात हाच मुख्य मुद्दा ठरू पाहतो आहे. जाती संस्था ही आपल्या लोकशाही समोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे हे अलीकडील काही उदाहरणावरून सहज लक्षात येईल. लोकशाहीला यशस्वी करण्यासाठी राज्यघटना निर्मात्यांनी व्यक्तीचा जन्मसिद्ध दर्जा नाकारून सर्वांना समान प्रतिष्ठा देणारा दर्जा निर्धारित केला व भारतीय राज्यघटनेत कलम 17 च्या माध्यमातून असमानता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. याच कलमाच्या आधारे विकृत राजकारण सध्या सुरू आहे सद्यस्थितीत प्रत्येक समाज घटकास आपले सामाजिक राजकीय अस्तित्व टिकून ठेवण्यासाठी आरक्षणाचा आधार हवा आहे. महाराष्ट्रात मराठा धनगर राजस्थानात गुजरात तेलंगणाच्या कापू या समाजाची आरक्षण साठीची जन आंदोलन लोकशाहीच्या स्थैर्यास बाधा आणताना दिसून येतात. त्याचबरोबर धर्म म्हणजेच आपले सामाजिक जीवन निश्चित करणारी महत्त्वाची सामाजिक संस्था होय भारतीय संविधानाने आपणास धर्म स्वातंत्र्य बहाल केली आहे याच धर्माच्या नावाने भारताच्या राजकारणाचा सर्व सर्व बाबी धर्माच्या नावाने चालतात असे स्पष्ट होते उदाहरणार्थ राम मंदिर बाबरी मज्जिद हनुमान चालीसा वाचन या मुद्याभोवती महाराष्ट्रातील राजकारण पार ढवळून निघाली आहे.

विरोधी पक्षाचे स्थान कमकुवत करणे- संसदीय लोकशाहीमध्ये सत्ताधारी पक्षाला जेवढे महत्त्व आहे तेवढेच अनन्य साधारण महत्त्व विरोधी पक्षाला सुद्धा असते याचे भान बहुतेकांना असेलच सत्ताधारी पक्षाच्या निर्बंध सत्तेवर अंकुश ठेवण्यासाठी विरोधी पक्षाची महत्त्व संविधान करानांनी सुद्धा स्पष्ट केले आहे. मात्र सध्याच्या राजकीय परिस्थितीत साम दाम दंड भेद या शत्रूच्या वापराने विरोधी पक्षांचे अस्तित्व नष्ट करण्याचे काम सत्ताधारी पक्षांनी चालविले आहेत. त्याचबरोबर अनेक घटनात्मक संस्थांचा

दुरुपयोग करून विरोधी पक्षाचा आवाज बंद करण्याचे काम सर्रासपणे होत आहे हे समजणार देखील नाही. संपूर्ण देश कोरोना विषाणूचे विरोधात झगडत असताना भारताच्या मध्यभागी असणाऱ्या मोठ्या राज्यातील केंद्रातील सत्तेचा दुरुपयोग करून त्यात कालीन सत्ता पक्षातील संतुष्ट नेत्यांना पुढून आपले शासन बनविण्याचा लाजिरवाणा प्रकार व देशाने पाहिला त्यामुळे जनादेशाचा अपमान करून लोकशाहीची हत्या आपण करित आहोत असे काहीही चित्र भारतातील लोकशाही विषयी निषेध करता येईल. मतदाराला ग्राहक बनविण्याचा प्रयत्न लोकशाही व्यवस्थेत अंतिम सत्ता ही जनतेच्या अवलंबून असते. या प्रक्रियेत मतदार हा केंद्रबिंदू असतो. सद्यस्थितीत या मतदाराला विविध प्रकारची आमिष दाखवून त्याच्या पवित्र मताची अक्षरशा बोली लावली जाते व मतदान हा आपला ग्राहकच आहे. या अर्थाने सर्वच राजकीय पक्ष वागत आहेत म्हणजेच सर्वसामान्य मतदारांना गृहीत धरण्याचे काम विषया लोकशाहीमध्ये सुरू झालेली आहे.

लोकशाही व बदलती प्रसार माध्यमातून- आजच्या नव्या व्यवस्थेमध्ये भारतीय प्रसार माध्यम खासकरून इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची आहे. गेल्या काही वर्षांपासून दूरचित्रवाणी वरील बातम्यांमध्ये निपक्षपातीपणा आणि नैसर्गिकता यांचा अभावोर असल्याचे दिसून येते आदर्श दूरचित्रवाणीच्या गुरु आणि पुढाकारांनी जमीन दिले नाही. गतिमानता हाच आजच्या पत्रकारितेचा लोकशाहीचा प्रसार माध्यमे हा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे हे जगभरातील लोकशाही देशांनी स्वीकारलेले वास्तव आहे. ब्रिटनच्या संसदेत या संकल्पनेचा जन्म झाला संसद प्रशासन दुबळी होईल व माध्यम हस्तंभ अधिक मजबूत असला पाहिजे असे लोकशाही व्यवस्था मानते कारण लोकशाहीचे पहिले तीन स्तंभ आणि समाज यांच्यातील दुवा म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावण्याची मोठी जबाबदारी माध्यमांवर असते देशातील वा जगभरातील सामाजिक राजकीय आर्थिक आणि समाज जीवनाशी निगडित असलेल्या प्रत्येक घडामोडीची भान समाजास देण्याची जबाबदारी माध्यमांवर असते आणि ही जबाबदारी निभावणी हे एक व्रत आहे. हे माध्यमांनी स्वतःहून मान्य केले असेल तर ते काही समाजापर्यंत पोहोचवायची असते हे निखळपणे व जसे आहे तसे त्याला कोणताही रंग न लावता पोचविणे हे माध्यमांचं महत्त्वाचं कर्तव्य ठरते. अलीकडे मात्र या नव्याने विस्तारत असलेल्या समारंभ समाज माध्यमांना यजबाबदारीचे पुरेसे भान येणे गरजेचे आहे. समाज माध्यमांचा समाज विघात कामासाठी गैरवापर होत असल्याच्या असंख्य बातम्या माध्यमातूनच समाजापर्यंत पोहोचत असतात. लोकशाही व्यवस्थेचा चौथा स्तंभ म्हणून जबाबदाऱ्या माध्यमांवर असतात. त्यांची पालन केल्याची पुण्य माध्यमांना प्राप्त होईल कारण त्याच अपेक्षेने समाज माध्यमांकडे आजही पाहत आहे. माध्यमांवरील समाजाचा विश्वास आजही कायम आहे अधून मधून दाटणारे संसयाची ढग बाजूला सारून लोकशाहीकडून असलेल्या अपेक्षांची भान कायम टाकले तर माध्यमांची समाजमनातील स्थान कधीच कमी होणार नाही हे स्पष्ट आहे. लोकशाहीच्या बळकटीसाठी माध्यमांनी विश्वासारख्या जपली पाहिजे तरच माध्यमांचा समाजातील स्थान बळकट होईल याचबरोबर लोकशाही सुद्धा बळकट होईल.

भारतातील महिला सबलीकरण व लोकशाही- भारतीय लोकशाहीची स्त्री आणि पुरुष ही दोन महत्त्वाची शाखा आहेत ती जर समान गतीने चालली तर खऱ्या अर्थाने भारतात लोकशाही सुव्यवस्था नांदेल पुरुष प्रधान संस्कृतीत आजही लोकांची मानसिकता बदललेली नाही हा बदल होणे काळाची गरज आहे. तसेच स्त्रियांनी सुद्धा स्वतःची मानसिकता बदनावी. आत्मविश्वास वाढवावा आत्मभनाची जाणीव निर्माण व्हावी आपली बुद्धीच्यातुल्य ओळखून आपला विकास करावा. पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक राजकीय आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात वाटचाल करण्यासाठी सक्षम बनवणाऱ्या धोरणांचा पूर्ण आढावा घेऊन नवनवीन कल्याणकारी योजनांमध्ये सहभाग नोंदवला. तर त्या नक्कीच सक्षम होतील व पुरुषांच्या बरोबरीने समाजामध्ये स्थान प्राप्त करतील व लोकशाहीला अधिक सक्षम व बळकट करतील आजच्या स्त्रीला आरक्षण देण्यापेक्षा संरक्षण देणे ही काळाची गरज आहे सामाजिक परिवर्तनासाठी तिला मनाने व शरीराने खंबीर बनवण्यासाठी लोकशाहीने नवे पाऊल उचलले पाहिजे असे वाटते. शासनाबरोबरच स्त्रियांच्या सबली करण्यासाठी जागरूकपणे कुटुंब समाज शासन यांनी पुढाकार घेतला पाहिजे परंतु समाजामध्ये मात्र वारंवार स्त्रियांच्या विषयी एका बाजूला मोठमोठ्या मंचावरून विचार मांडण्याचे काम चालू असतात. तर दुसऱ्या बाजूला मात्र दुसऱ्या हाताने स्त्री एक उपभोगाची वस्तू आहे असे समजून तिच्यासोबत व्यवहार करत असतात स्त्रियांवर वारंवार होणारे अत्याचार स्त्री समोर निर्माण होणाऱ्या अडचणी स्त्रियांना सातत्याने राजकारणापासून दूर बाजूला करणे स्त्रियांना धार्मिक गोष्टींमध्ये अडकवून ठेवणे अशा बाबतीत स्त्रिया या अधिक

कशा लोकशाही विषयक मूल्यांपासून दूर जातील पर्यायाने त्यांच्या अधिकारापासून दूर जातील अशी व्यवस्था काही बाबतीत सातत्याने सुरू असते. त्यामुळेच भारतीय लोकशाही एका वेगळ्या पद्धतीने वाढवणे व प्रत्येकाला प्रत्येकाचा अधिकार बहाल करणे हे लोकशाही समोर एक आव्हान आहे असे म्हणावे लागते.

सामाजिक चळवळी व लोकशाही- लोकशाहीमध्ये सामाजिक चळवळी महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात लोकशाहीला आकार देण्याचे काम या सामाजिक चळवळी करीत असतात. मात्र बदलत्या परिस्थितीनुसार लोकशाही यंत्रणे बरोबरच सामाजिक चळवळी देखील संक्रमणावस्थेमध्ये आहेत. या सामाजिक चळवळीतून राजकीय नेतृत्वास व्हावा मिळतो व नवीन राजकीय नेतृत्व उदयास येते मात्र संक्रमण अवस्थेतील लोकशाही चळवळी या सध्या उदासीन अवस्थेतून आपली भूमिका बजावत आहे. सर्वसामान्य तरुणांचा सामाजिक चळवळीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन निश्चितच कालमानाप्रमाणे बदललेला आहे हे सत्य ही आपल्याला व्याकरण चालणार नाहीत सामाजिक चळवळी टिकल्या तरच लोकशाही टिकेल. आणि लोकशाही टिकली तरच जीवनशैली योग्य पद्धतीने चालण्यास मदत होणार आहे यातूनच सामाजिक चळवळीच्या नदी बरोबरच लोकशाहीचे संवर्धन करणे ते भारतीय नागरिकांचे आद्य कर्तव्य आहे.

निष्कर्ष:

थोडक्यात भारतीय लोकशाही ही सध्या एका विशिष्ट टप्प्यावर येऊन पोहोचलेली आहे. आणि या टप्प्यावर या लोकशाहीला नागरिकांनी व्यवस्थितरित्या सांभाळणे ही काळाची गरज आहे धर्मनिरपेक्षता असो बेरोजगारी असो किंवा लोकशाही व्यवस्था टिकवणाऱ्या संस्था असो ह्या सगळ्यांच्या बरोबरीने भारतीय नागरिकांनी सुद्धा भारतीय लोकशाहीची काळजी जर केली तर नक्कीच भारतीय लोकशाही ज्या पद्धतीने भारतामध्ये रुजली त्या पद्धतीने ती टिकेल अन्यथा भारतीय लोकशाही ही ज्या पद्धतीने इतर देशांची वाटचाल झाली व लोकशाही किंवा नावापुरतीच अस्तित्वात राहिली अशी अवस्था व्हायला वेळ लागणार नाही त्यामुळे नागरिकांनी सुद्धा लोकशाहीच्या भवितव्याचा विचार करणे गरजेचे आहे स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त भारतीय लोकशाहीला वाचवणे व तिच्या उज्वल भविष्यासाठी प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे प्रयत्न करणे हेच यानिमित्ताने यशस्वी लोकशाहीसाठी मोलाचे मार्गदर्शन ठरेल

संदर्भ:-

1. डॉ. सुहास पलाशिकर, पॉलिटिकल साइंस डिक्शनरी। पुरा दस्ताने रामचंद्र एंड कंपनी पुणे
2. डॉ. दिलीप सिंह निकुंभ, आधुनिक राजनीतिक विचार, प्रशांत प्रकाशन जलगाँव जनवरी 2015
3. पलाशिकर सुहास, द बैलेंस शीट ऑफ पॉलिटिक्स एंड द मूवमेंट ऑफ इंडियन डेमोक्रेसी, साधना प्रकाशन पुणे 2017
4. पलाशिकर सुहास, रीजनल पार्टी पॉलिटिक्स इन इंडिया, साधना प्रकाशन पुणे 2009। 5. प्रो. लोट्टे रेसा। राज्य शास्त्रीय सिद्धांत, पिंपलापुरे प्रकाशन नागपुर।
6. पाटिल विलास महाराष्ट्र सरकार और राजनीति, फडके प्रकाशन कोल्हापुर।
7. डॉ. वैद्य सुमन डॉ. कोठेकर शांता, आधुनिक भारत का इतिहास, साईनाथ प्रकाशन नागपुर
8. डॉ. रावसाहेब कस्बे, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर और भारत का संविधान, सुगावा प्रकाशन पुणे 2014
9. डॉ. कुरकुटे डॉ. खरात डॉ. भारतीय लोकतंत्र का देशमुख आंदोलन, अथर्व प्रकाशन 2021।